QOZOQ VA O‘ZBEK TILLARIDAGI QUDACHILIKKA OID URF-ODAT NOMLARINING LISONIY XUSUSIYATLARI

Parpiyeva Malikakhon Xabibjonqyzy
Qozoq tilshunosligi kafedrasi dotsenti, filologiya fanlari nomzodi
Tursinova Marhaba Ahmetqali qizi
E.A. Buketov nomidagi Qarag‘andi Milliy tadqiqot universiteti
Qarag‘andi shahri, Qozog‘iston Respublikasi.

Annotatsiya: Ushbu maqolada qozoq va o‘zbek tillaridagi «Quda», «Qalin», «Kuyov navkar», «Quda chaqiriq» hamda «Qiz oshi» kabi qudachilik terminlari qiyosiy-tarihiy metod asosida tahlil qilinib, ularning etimologik ildizlari yoritilgan. Tadqiqot natijasida mazkur atamalarning umumturkiy mushtarakligi hamda ko‘chmanchi va o‘troq turmush tarzi ta’sirida shakllangan o‘ziga xos lisoniy xususiyatlari har tomonlama ochib berilgan.

Kalit so‘zlar: qudachilik terminologiyasi, qiyosiy-tarihiy metod, qozoq tili, o‘zbek tili, etimologiya, «Quda», «Qalin», «Kuyov navkar», lisoniy mushtaraklik, o‘troq va ko‘chmanchi madaniyat.

Turkiy xalqlarning boy madaniy merosi va asriy an’analari orasida oila qurish va qudachilik instituti alohida o‘rin tutadi. Tarixan bir ildizdan tarqalgan, tili va dini bir bo‘lgan turkiy xalqlarning, xususan, qozoq va o‘zbek xalqlarining turmush tarzi, dunyoqarashi va ijtimoiy munosabatlari bir-biri bilan chambarchas bog‘liqdir. Ushbu qardosh xalqlar o‘rtasidagi madaniy yaqinlik, ayniqsa, qudachilikka oid urf-odatlarda va ularning lisoniy ifodasida yaqqol namoyon bo‘ladi.

Qudachilik - shunchaki ikki yoshning nikohi emas, balki ikki oilaning, urug‘ning va elning do‘stlik hamda qarindoshlik rishtalarini mustahkamlovchi muqaddas aloqadir. Ma’lumki, turkiy tillarning leksik tarkibi uzoq davrlar davomida shakllanib, o‘zgarib kelgan bo‘lsa-da, qudachilik terminologiyasi o‘zining qadimiy qatlamini, ya’ni umumturkiy o‘zagini saqlab qolgan. Shu bilan birga, tarixiy jarayonlar natijasida har bir xalqning o‘ziga xos yashash tarzi - qozoq xalqining ko‘chmanchilik madaniyati va o‘zbek xalqining o‘troq turmush tarzi - ushbu sohadagi atamalarning ma’no ko‘lamiga va qo‘llanilish xususiyatlariga o‘z ta’sirini ko‘rsatmay qolmadi.

Turkiy xalqlar lisoniy merosida qudachilik leksikasi eng qadimiy qatlamlardan biri hisoblanadi. Ushbu atamalarni qiyosiy-tarihiy metod orqali tahlil qilish, qozoq va o‘zbek tillaridagi mushtaraklik hamda farqlarni ilmiy asosda tushunishga imkon beradi. Har ikki xalq uchun markaziy tushuncha bo‘lgan «Quda» (qozoqcha: *Құда*) atamasi qadimgi turkiy manbalarda, xususan, VIII-IX asr yodgorliklarida *quda* shaklida kishi ismlari tarkibida yoki qarindoshlik ma’nosida uchraydi. Mahmud Koshg‘ariy o‘zining «Devonu lug‘atit turk» asarida bu so‘zga «nikoh orqali bog‘langan qarindoshlik» (quda – qudagay) deb ta’rif beradi [1].

Qozoq tilida «quda» so‘zi keng semantik maydonni qamrab oladi (*bas quda, jan quda, suyek quda*). O‘zbek tilida esa "quda" so‘zi ko‘proq ijtimoiy maqomni anglatib, o‘zaro munosabatda "qudacha", "qudag‘ay" kabi yasama shakllari orqali tabaqalanadi. Etimologik lug‘atlarda bu so‘zning o‘zagi "qud-" (bog‘lamoq, yaqinlashtirmoq) fe’li bilan bog‘liqligi taxmin qilinadi [2].

Kelin uchun beriladigan haq nomi - «Qalin» turkiy tillarning deyarli barchasida uchraydigan arxaik qatlamdir. *Drevneturkskiy slovar* ma’lumotlariga ko‘ra, «qalyŋ»so‘zi «boylik», «mol-mulk va "nikoh to‘lovi" ma’nolarini anglatgan [3].

Qozoq tilida "qaliŋ mal" birikmasi chorvachilik madaniyati bilan bog‘liq holda o‘zining asl (denotativ) ma’nosini saqlab qolgan. O‘zbek tilida esa (ayniqsa, Janubiy O‘zbekiston shevalarida) «qalin» so‘zi ishlatilsa-da, adabiy tilda «mahr» yoki «sut haqi» kabi diniy-ijtimoiy terminlar ta’sirida biroz chekingan. Bu o‘troqlashish jarayonida iqtisodiy munosabatlarning o‘zgarganidan dalolat beradi [4].

O‘zbek tilida ushbu terminning chekinishi faqatgina so‘z almashishi emas, balki semantik o‘zgarishdir. Agar qozoq an’anasida u keng ko‘lamli ijtimoiy to‘lov xarakterini saqlab qolgan bo‘lsa, o‘zbek tilida u ko‘proq ramziy ma’noga ega bo‘lgan *sovg‘a* yoki *ulush* tushunchalari bilan sintezlashgan. Bu holat turkiy tillarni qiyosiy-tarihiy metod asosida o‘rganishda xalqning ijtimoiy evolyutsiyasi til taraqqiyotiga qanday ta’sir qilishini ko‘rsatuvchi yorqin misoldir. Salishtirmali-tarihiy tahlil jarayonida o‘zbek qudachilik tizimida uchraydigan, biroq qozoq xalqi an’analarida muqobili bo‘lmagan «Kuyov navkar» marosimi alohida e’tiborga loyiq. Bu marosim o‘zbek xalqining o‘troqlashgan ijtimoiy tuzilishi va «mahalla» instituti bilan chambarchas bog‘liqdir.

Kuyov: Ushbu so‘z qadimgi turkiy tildagi "küdägü" (nikohlanuvchi erkak) so‘zidan kelib chiqqan. Mahmud Koshg‘ariy o‘zining mashhur asarida ushbu so‘zni «qiz oluvchi shaxs» ma’nosida qayd etgan bo‘lib, u turkiy tillarning barcha tarmoqlari uchun umumiy hisoblanadi. Navkar: Bu komponent o‘zbek tili leksikasiga mo‘g‘ul istilosi davrida kirib kelgan "nöker" (do‘st, sadoqatli hamroh, jangchi) so‘zidan olingan. Keyinchalik bu so‘z fors-tojik tillari ta’sirida "navkar" (yangi xizmatkor/ishchi) shaklida o‘zbek tiliga o‘zlashgan. Etimologik lug‘atlarda bu so‘zning tarixiy negizi hamrohlik va sadoqat tushunchalari bilan bog‘lanadi [2].

Kuyov navkar birikmasidagi «navkar» so‘zi vaqt o‘tishi bilan qiziqarli semantik o‘zgarishga uchragan. Harbiy-ma’muriy termin bo‘lib, hukmdorning maxsus qurolli hamrohlarini anglatgan [3]. Zamonaviy o‘zbek tilida bu so‘z o‘zining harbiy bo‘yog‘ini yo‘qotib, "kuyovning tantanali hamrohlari" ma’nosiga o‘tgan. Bu *demilitarizatsiya* jarayoni o‘zbek xalqining o‘troqlashgan shahar va qishloq madaniyatida jamoaviylik (jo‘ravozlik) institutining tilda aks etishidir [4]. Kuyov navkar marosimi o‘zbek xalqining to‘y an’analarida yigitning ijtimoiy nufuzi va do‘stlar o‘rtasidagi sadoqatini ko‘rsatuvchi eng tantanali bosqichdir. Lisoniy jihatdan "navkar" so‘zi bu yerda xizmatkorlikni emas, balki qadimiy harbiy an’analardagi kabi kuyovga mahkam tayanch bo‘ladigan sadoqatli birodarlar guruhini anglatadi. Ushbu an’ana o‘zbek madaniyatidagi *jo‘ravozlik* va mahalla birdamligi kabi o‘troq hayot qadriyatlarining tildagi va amaldagi yorqin in’ikosidir.

Quda chaqiriq marosimi nikoh to‘yidan so‘ng amalga oshiriladigan muhim bosqichdir. Bunda kelin tushgan xonadon qizning ota-onasi va yaqin qarindoshlarini (qudalarni) o‘z uyiga maxsus ziyofatga taklif etadi.Ushbu termin "quda" (ism) va "chaqiriq" (chaqirmoq fe’lidan yasalgan ism) so‘zlaridan tashkil topgan. "Chaqir-" fe’li qadimgi turkiy tildagi "čaqyr-" (ovoz bermoq, nido qilmoq) o‘zagiga borib taqaladi [5, 142-b]. Bu so‘z Mahmud Koshg‘ariy lug‘atida ham "birovni chorlamoq" ma’nosida qayd etilgan [1].

O‘zbek qudachilik tizimida kelin tomonning to‘ydan oldingi tayyorgarligi va ijtimoiy munosabatlari «Qiz oshi» hamda «Qiz puli» kabi maxsus terminlar bilan ifodalanadi. Ushbu atamalar xalqning o‘troq turmush tarzi va iqtisodiy munosabatlarini aks ettiradi.

Qiz oshi– kelin bo‘layotgan qizning o‘z dugonalari va yaqin qarindoshlari uchun tashkil qiladigan xayrlashuv ziyofatidir. O‘zbek tilida "osh" so‘zi umumiy ovqat ma’nosidan tashqari, marosimlar uchun tayyorlanadigan maxsus palovni ham anglatadi. Bu yerda "osh" birlashish, jamoaviylik va xayrlashuv ramzi bo‘lib keladi [5]. Qozoq xalqida bu marosimning lisoniy va

madaniy muqobili sifatida "Qiz tanisu" yoki "Qiz uzatu" oldidan o‘tkaziladigan xayrlashuv marosimlarini ko‘rsatish mumkin. Biroq o‘zbeklarda urg‘u ko‘proq "osh" (taom) madaniyatiga beriladi.

Qiz puli – etnografik nuqtai nazardan "Qalin" (qalin mal) tushunchasining o‘troq aholi orasida pul munosabatlari asosida shakllangan shaklidir. "Pul" so‘zi fors tilidan olingan bo‘lib, o‘troq shahar madaniyatida savdo-sotiq rivojlangani sababli turkiy "mal" (chorva) so‘zining o‘rnini bosgan. Qozoq tilida chorvachilikka asoslangan "Qalyŋ mal" atamasi qo‘llanilgan bir paytda, o‘zbek tilida "Qiz puli" birikmasining ishlatilishi jamiyatdagi iqtisodiy o‘zgarishlarning tildagi in’ikosidir [6].

Qiz oshi – bu shunchaki ziyofat emas, balki kelinning o‘z uyidagi so‘nggi umumiy dasturxoni bo‘lib, u lisoniy jihatdan o‘zbek palov madaniyati bilan bog‘liqdir. "Qiz puli" esa qozoqlardagi "qalin mal" tushunchasining shahar madaniyatiga moslashgan varianti bo‘lib, chorva emas, balki pul birligi orqali o‘lchanadigan ijtimoiy kelishuvni anglatadi. Bu ikki termin o‘zbek va qozoq qudachilik an’analarining mushtarak ildizga ega bo‘lsa-da, turmush tarzi sababli turli lisoniy shakllarga kirganini ko‘rsatadi.

Qozoq va o‘zbek tillaridagi qudachilik leksikasini qiyosiy o‘rganish quyidagi natijalarni beradi: "Quda", "Kelin", "Qalin" kabi asosiy terminlar Mahmud Koshg‘ariy davridan buyon saqlanib kelayotgan umumiy lisoniy merosimizdir. Qozoq tilida ko‘chmanchi chorvachilikka xos arxaik qatlam (Qalyŋ mal) ustuvor bo‘lsa, o‘zbek tilida o‘troq hayot va shahar madaniyati ta’sirida yangi ijtimoiy-iqtisodiy terminlar (Qiz puli, Qiz oshi) shakllangan. "Kuyov navkar" kabi o‘ziga xos tushunchalar o‘zbek xalqining jamoaviy hayot tarzini aks ettirsa, "Quda chaqiriq" va "Quda shaqyrys" o‘rtasidagi fonetik o‘xshashliklar turkiy tillarning mushtarak qonuniyatlarini tasdiqlaydi.

Muxtasar qilib aytganda, qudachilik terminologiyasi qozoq va o‘zbek xalqlarining tarixiy bir ekanligini hamda ijtimoiy evolyutsiya natijasida o‘ziga xos boy madaniy qatlamlar hosil qilganini ko‘rsatuvchi muhim lisoniy manbadir.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Mahmud Koshg‘ariy. *Devonu lug‘atit turk*. 1-jild. – Toshkent: G‘afur G‘ulom nashriyoti, 2017. – 480 b.
2. Raxmatullayev Sh. *O‘zbek tilining etimologik lug‘ati*. – Toshkent: Universitet, 2000. – 600 b.
3. Наделяев В.М. и др. *Древнетюркский словарь*. – Ленинград: Наука, 1969. – 676 с.
4. Shomaksudov Sh., Shorahmedov Sh. *O‘zbek tili etnograafiyasi va marosim leksikasi*. – Toshkent: Fan, 1991. – 210 b.
5. Shomaksudov Sh., Shorahmedov Sh. *O‘zbek tili etnografiyasi va marosim leksikasi*. – Toshkent: Fan, 1991. – 210 b.
6. Raxmatullayev Sh. *O‘zbek tilining etimologik lug‘ati*. – Toshkent: Universitet, 2000. – 600 b.